

³² ЦДА України у Києві, ф. 347, оп. 1, спр. 2, арк. 242; ЦДАВО України, ф. 808, оп. 2, спр. 91, арк. 56 зв.; Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. — К., 1970. — Т. 1. — С. 59; Житецкий И. Литературные воспоминания о семидесятих годах // Вестник Европы. — 1908. — № 10. — С. 616.

³⁵ Зап. Укр. Наук. товариства в Києві. — К., 1913. — Кн. 11. — С. 9; Киевская Старина. — 1900. — Октябрь. — С. 83—122; Там же. — 1906. — Июль—август. — С. 338—376; Украинская Жизнь. — 1913. — № 7—8. — С. 94.

³⁴ О д и н е ц П. [Ефименко П. С.] К вопросу об украинском народничестве: опыт программных вопросов для изучения украинской национальной идеи. — Киев, 1906; Грушевский М. С. Движение политической и общественной мысли в XIX столетии. СПб., 1907; Коберський К. Українське народництво по обох боках Збруча. — Львів; Коломия, 1924; Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби на Україні. — Харків, 1927. — Т. 1; та ін.

³⁵ Див.: Укр. Жизнь. — 1913. — № 2. — С. 48; Деятели СССР и революционного движения России: Энцикл. слов. Гранат. — М., 1989. — С. 63.

³⁶ Див.: Красный архив. — 1927. — Т. 1. — С. 209; Російська державна бібліотека. Відділ рукописів. Ф. 520. 3. 20, арк. 1; Російський державний архів літератури і мистецтва, ф. 1185, оп. 1, спр. 161, арк. 23.

³⁷ Т р о и ц к и й Н. А. Лекции по русской истории XIX в. Краткий курс. — Саратов, 1994. — С. 165.

³⁸ В и н а р Л ю б о м и р. Михайло Грушевський — історик і будівничий нації. Статті і матеріали. — Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. — С. 90—91.

³⁹ РДБ ВР, ф. 383, 1. 23, арк. 7 зв.

⁴⁰ ЦДА України у Києві, ф. 442, оп. 829, спр. 416, арк. 16.

⁴¹ Русское Богатство. — 1881. — Ноябрь. — С. 124—125.

(Далі буде)

В. Г. САРБЕЙ (Київ)

Богдан Хмельницький у науково-творчій спадщині академіка О. І. Левицького

9 травня 1997 р. минає 75 років від дня смерті академіка Ореста Івановича Левицького (25.XIII1848—9.V.1922) — одного з корифеїв української історіографії — історика, етнографа, правознавця, археографа і архівіста, одного з фундаторів НАНУ, який з осені 1919 р. протягом двох років фактично виконував обов'язки президента Української Академії наук (УАН), а 27 березня 1922 р. був офіційно обраний на цю посаду. На жаль, в умовах комуністичного тоталітаризму 30—80-х рр. факт президентства О. І. Левицького в УАН зовсім не відображений у виданнях, які висвітлювали її історію. Та й про його науково-фахові заслуги розповідалося надто фрагментарно, і тому його творчий доробок — значний за обсягом і важливий за змістом — залишився невивченим.

Спроба автора цих рядків разом з науковим співробітником Л. Г. Москвич, яка в кінці 60-х років потрапила у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук України на великий масив неопублікованих документів з історії УАН, якнайповніше висвітлити творчу спадщину О. І. Левицького та його роль у функціонуванні Академії наук не знайшла офіційної підтримки. Нашу доповідну записку з цього приводу, направлену 4 травня 1970 р. тодішньому директору Інституту історії АН УРСР академіку АН УРСР А. Д. Скабі, було "покладено в довгий ящик" ². Адже вже розпочинався період так званої "маланчуківщини" — чергової кампанії властей предрержащих проти українства.

І лише в роки "перебудови" наші доповідні були зустрінуті прихильно, а 22 грудня 1989 р. за підписом академіка Б. Є. Патона вийшла постанова Президії АН УРСР № 489 "Про актуальні маловивчені питання історії заснування та перших років діяльності Академії наук УРСР". Нею було затверджено цілу систему заходів для вшанування пам'яті академіка О. І. Левицького як одного з перших

президентів Української Академії наук та видатного вченого. Незабаром у Києві на будинку Президії Національної Академії наук України з'явилася меморіальна дошка на честь президента О. І. Левицького, а в залі засідань Президії належне місце зайняв його портрет.

Творча спадщина академіка О. І. Левицького досить велика за обсягом. Він є автором понад 200 праць з історії України XVI—XIX ст., в тому числі монографій "Нарис внутрішньої історії Малоросії в 2-й половині XVII ст.", "Нарис народного життя в Малоросії в другій половині XVII ст.", "Риси родинного побуту в Південно-Західній Русі в XVI—XVII ст.", "Про становище селян Південно-Західного краю в другій чверті XIX ст.", "Нариси стародавнього побуту Волині і України" та ін. Він — перший дослідник і видавець видатної пам'ятки української історіографії і джерелознавства — "Літопису Самовидця". Написані на архівних документальних джерелах, частина яких втрачена назавжди, праці О. І. Левицького заслужено привертають увагу дослідників історії України.

Однак відомо й те, що О. І. Левицький ніколи не був суто кабинетним вченим. Він завжди знаходився у вирі суспільно-політичних подій, культурної, наукової, освітньої діяльності. Демократичні і національно-патріотичні переконання О. Левицького із студентських років і аж до Лютневої революції 1917 р. викликали підозру і цькування з боку певних прислужників царизму. Яскраву характеристику жорстких утисків щодо діячів українського національно-визвольного руху, до якого належав і сам, О. Левицький залишив у мемуарній чернетці, яка збереглася серед його рукописів: "...Український рух швидко викликав лютий опір з боку ворогів українства. На щоденних журфиксах Юзефовича, Рігельмана і інших україножерів, при живій участі деяких і професорів, російських націоналістів, вироблявся план атаки. Юзефович послав разом в три міністерства обширні доноси і детальну програму, як саме можна викоренити "український сепаратизм". Цар ухвалив її і звелів покликати до столиці Юзефовича на нараду з міністрами. Відомі сумні наслідки цієї наради: заборона українського друку, закриття Географічного товариства (якого головою був В. Б. Антонович), висилка з Києва друзів Антоновича П. Житецького, В. Беренштама, П. Чубинського і інших. За тим іде еміграція М. Драгоманова, увільнення проф. Міщенко"³.

Очевидно, з другої половини 70-х рр. XIX ст. і сам Левицький потрапив "під негласний нагляд" поліції. В усякому разі, коли 1885 р. Київ готувався до приїзду царя Олександра III, власті запропонували О. Левицькому виїхати з міста. Як свідчать архівні документи, навіть у 90-і рр. XIX ст. вже авторитетний у наукових колах дослідник ще перебував під тасмним наглядом поліції. Це насторожене ставлення до вченого професійних охоронців влади Російської імперії в Україні, а також відверта ворожість до нього як до "українофіла" з боку фактично правлячої у Київському університеті групи професорів — "дільців", за переконанням М. Грушевського⁴, стали причиною того, що в той час О. Левицький так і не зробив науково-педагогічної професорської кар'єри, не одержав офіційного наукового ступеня чи вченого звання.

Коли ж у Києві 1907 р. було засновано "Українське наукове товариство", цілком природно, що одним з його організаторів і керівників став О. Левицький. Проте вченому не дозволили навіть назвати своє прізвище як одного з редакторів журналу цього товариства — "Україна", який ідеологічні прислужники царизму, об'єднані у так званий "Клуб русских националистов", публічно таврували як орган "українських сепаратистів"⁵.

Керівник "Українського наукового товариства в Києві" М. Грушевський писав про свого колегу, що для нього історично-філологічна наука була не просто "студією для хліба", а наповнювала змістом усе

його життя⁶. А письменницька робота (написання фахових історичних чи белетристичних творів), за свідченням самого О. Левицького, була для нього радістю⁷. Ще одна колега О. Левицького по "Українському науковому товариству в Києві" — Л. Старицька-Черняхівська — так характеризувала його на сторінках "Літературно-наукового вісника": "...Він дає нам те, чого не може дати нам ні один історик: живі тогочасні характери і самий спосіб, самий колорит почуття, те, що виділяє так різко одну епоху від другої"⁸.

Протягом усього свого науково-творчого життя О. Левицький намагався якнайактивніше сприяти утвердженню в масах національної свідомості. Його друковані праці доносили читачам правду про історію українського народу, яскраво змальовували постаті його видатних історичних діячів. А започаткував він свій доробок фахівця-історика узагальнюючою розвідкою "Нарис внутрішньої історії Малоросії у другій половині XVII століття". Вона побачила світ у кількох номерах київського журналу "Университетские известия" за 1874 р., а 1875 р. вийшла окремим виданням. На перших же її сторінках автор заявляє про "епоху Богдана Хмельницького" як "такий час, коли попередні події південноруської історії, а саме низка довгих і дуже впертих воєн з Польщею за незалежність Малоросії, викликала до життя й діяльності всі наявні сили південноруського суспільства, і притому з характером такого сильного збудження і з такою енергією, з якими вони ніколи вже потім не проявлялися, принаймні в таких розмірах"⁹.

Як дослідник концепції українського народоправства, яку утвердив і розвивав в історіографії його університетський вчитель В. Б. Антонович*, О. Левицький розглядає всі ті визвольні змагання як опір українського народу планам польського уряду зруйнувати громадські засади суспільного життя, що здавна панували в Україні, і встановити тут владу привілейованих вищих станів: звідси ціла низка "дрібних заворушень серед козацтва і суспільства", яка закінчилася згодом "загальним народним повстанням при Хмельницькому та визволенням Малоросії з-під влади Польщі"¹⁰. В цій же студентській розвідці, що ґрунтувалася на наявній тоді джерельно-історіографічній базі, О. Левицький категорично стверджує: повстання Богдана Хмельницького — "найславнозвісніше повстання, яке закінчилося визволенням України"¹¹. Послідовний прихильник народницького напрямку української історіографії О. Левицький (він навіть вбачав особливість історії України в тому, що тут "народ завжди брав найдіяльнішу участь в долі своєї батьківщини"¹²) пояснював піднесення визвольних змагань у середині XVII ст. тим, що в них тоді органічно злилися безкомпромісна рішучість народних мас як дійсних суб'єктів історичного процесу та енергія, політична мудрість і державницький талант їхнього провідника. Ту ж саму "епоху Хмельницького" передусім мав на увазі О. Левицький, коли писав у передмові до своїх "Очерков народной жизни во второй половине XVII столетия" (1901 р.): "Історія Малоросії більше, ніж якась інша, є історія народна. За найблискучіший та найцікавіший її період справедливо вважається XVII вік, коли український народ виявив найвище напруження своїх духовних сил і, хоч на короткий час, улаштував своє життя за своїми одвічними ідеалами, коли за образним виразом поета:

**"Братерская наша воля,
Без холопа і без пана,
Сама собі, у жупані,
Розвернулася весела".**

Усвідомлене ще із студентських років поважне ставлення до Визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького як до однієї з вирішальних подій в історії українського народу, безперечно, спонука-

ло О. Левицького, коли він став співробітником Київської археографічної комісії, взятися за перевидання головного наративного джерела з історії тієї війни — Літопису Самовидця. У своїй великій дослідницькій праці "Опыт исследования о летописи Самовидца", опублікованій як вступ до цього перевидання 1878 р., О. Левицький дуже емоційно і образно зафіксував своє концептуальне бачення того періоду: за його живі суспільні сили українського народу, покликані до рішучої боротьби за саме його існування, досягли найвищого напруження і, нарешті, викликали той величезний політичний і суспільний вибух, пам'ять про який пов'язана з ім'ям Богдана Хмельницького"¹³.

Цей період О. Левицький вважав ключем до розуміння багатьох історичних подій в Україні попереднього і пізнішого часу. Спільна національно-визвольна мета, здійснення якої мало розв'язати й найпекучіші соціальні проблеми, єднала тоді народні маси з їх проводирем. Саме в цьому О. Левицький вбачав запоруку успіху у визвольній боротьбі: "Та ось польський гніт звалюється нарешті й на козацтво. Серед нього постає особистість, яка, не обмежуючись більше вузькими інтересами козацького стану, звертається до народу і підносить прапор боротьби за народну свободу. Заклик Хмельницького зустрів величезне співчуття в народній масі і на Запорозжі, бо він відповідав найзаповітнішим прагненням народу. В умінні Хмельницького вгадати народні прагнення полягає весь сенс, а разом й успіх його справи. Збіг інтересів козацького стану і народних створив такі сили, протистояти яким польський уряд виявився нездатним"¹⁵.

Водночас автор не приховує й того, що в кінцевому рахунку саме "нижній прошарок населення, тобто вся маса простого народу", виявився соціально обділеним після завершення Визвольної війни, адже Переяславським договором 1654 р. і Березневими того ж року статтями фактично узаконувалися ті суспільні відносини, які в Україні існували й при владі Речі Посполитої¹⁶. Досить скептично поставився О. Левицький до тієї привілейованої козацько-старшинської та боярсько-шляхетської верхівки українського суспільства, яка "й раніше мала великий вплив на хід справ у Малоросії, керувала діями Хмельницького, користувалася значенням на радах. Вона ж і тепер волею-неволею мусила була взяти на себе справу громадської організації краю"¹⁷.

Відаючи належне цій, як сьогодні б сказали, освіченій українській національній еліті, всебічно й достатньо об'єктивно оцінюючи її найбільш вагомий державницький акт — Гадяцький договір, "в якому поряд з політичними і суспільними питаннями беруться до уваги й суворо гарантуються питання про освіту та інтереси науки", О. Левицький відзначає й суто аристократичні засади цього документа, що віддзеркалював тодішній стан української науки і літератури, які не протестували "проти тих соціальних порядків та тяжкого економічного становища закріпаченого простого люду, проти яких було піднято повстання при Хмельницькому"¹⁸.

О. Левицький навіть наважився порівнювати Гадяцький договір з Переяславським, явно симпатизуючи першому. Він прямо проголошує: "...Гадяцькі статті за своєю широтою, за своєю глибокою та багатосторонньою регламентацією всіх сторін суспільного життя (включаючи сюди торгівлю, промисловість, освіту, науки та ін.) стоять незрівнянно вище вузької однобічної військової конституції, яка узаконилася для Малоросії статтями Богдана Хмельницького і яка, з більшими чи меншими змінами, повторювалася в усіх договірних статях наступних гетьманів"¹⁹.

Це висловлювання — крамольне з точки зору жандармського відомства Російської імперії, очевидно, було взято ним до уваги, оскільки якраз у той період воно встановило негласний нагляд за таким підоз-

рілим недавнім випускником історико-філологічного факультету Київського університету. Зате під свою опіку взяв сміливого і вдумливого молодого вченого професор В. Б. Антонович, і коли на початку 80-х рр. він разом із своїм другом доктором медицини В. О. Бецем заходився готувати до друку біографічну монографію про гетьманів України, то життєпис Богдана Хмельницького для цього видання було доручено підготувати О. Левицькому. Ця монографія під назвою "Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах", що вийшла друком 1883 р., не втратила своєї наукової цінності і в наш час, доказом і свідченням чого є її повне перевидання у 1990-і рр. на сторінках часопису "Україна" і "Українського історичного журналу".

Отже, розглянемо цю найгрунтовнішу розвідку О. Левицького з тих його Праць, що стосуються проблем історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Автор відразу засвідчує своє високоповажне ставлення до Богдана Хмельницького, відзначає, що сучасники вітали гетьмана як "нового Мойсея", який визволив Україну від польської неволі, називає його "славнозвісним гетьманом, і визволителем Малоросії", "обдарованим" чи "талановитим" козацьким вождем, який, чітко визначивши собі далекосяжну державобудівничу мету — "вирвати з польської неволі весь руський народ по Люблин і Краків, визволити всю Україну, Волинь, Поділля і Русь Галицьку та з'єднати їх в одне незалежне князівство", не впадав у відчай навіть у часи воєнних поразок, а знаходив у собі такий запас мужності, енергії, розуму і сили волі, які надихали народ на продовження визвольної боротьби²⁰. Проте О. Левицький аж ніяк не романтизує і не ідеалізує образ справді видатної історичної особистості, В розвідці О. Левицького Богдан Хмельницький — трагічна постать історії України: він не вільний від помилок і прорахунків у своїх діях і вчинках як у внутрішній політиці, дипломатичних відносинах, так і на полі брані.

Словом, у даному випадку у безперечного прихильника документально обґрунтованості історичного опису, історика-професіонала образ Богдана Хмельницького максимально наближений до фольклорної і класичної умовно-літературної традиції (від Т. Шевченка до П. Загребельного), а втім, і до історіографічної, закладеної у перших узагальнюючих працях з історії України Д. Бантиша-Каменського і М. Маркевича, і особливо у спеціальних монографіях і розвідках пера найкращого в українській історіографії історика-белетриста М. Костомарова. У розповіді О. Левицького про Богдана Хмельницького відчуваються й провіденціалістські тенденції, так само не чужі попередній українській історіографії і особливо яскраво художньо виражені в романі Л. Толстого "Війна і мир". Зокрема, фаталістичні роздуми і дії толстовського Кутузова і Богдана Хмельницького чимось схожі.

О. Левицький досить критично оцінював поведінку Хмельницького після його гучних воєнних перемог 1648 р., коли "Україна разом була очищена від усього, що досі гнітило і розоряло її, і корінне населення її опинилося на повній свободі". А як же поводився Хмельницький у цей час? "Хмельницькому, — пише О. Левицький, — залишалося тільки прагнути до того, щоб довести до кінця так щасливо розпочату справу визволення Малоросії та політично закріпити новий суспільний порядок у ній. Але талановитий вождь не зразу піднісся до розуміння того високого завдання, виконання якого так несподівано випало на його долю. Замість того щоб негайно рушити на Польщу, де у той час через раптову смерть короля Владислава IV настав період безкоролів'я, Хмельницький цілих три місяці провів у безплідних переговорах з поляками і дав їм можливість зібрати проти нього нове ополчення"²¹.

О. Левицький вказує і на деякі інші військові і дипломатичні прорахунки Хмельницького, як-от: невикористання зручної нагоди, щоб узяти

у полон польського короля під час Збарзької битви 1649 р., та "велика політична помилка", що її припустився Хмельницький в процесі укладання Зборівського договору, за яким величезна маса простого народу мала знову повернутися під владу своїх колишніх поміщиків ("Це була величезна несправедливість щодо переважної більшості населення Малоросії"²²). Збарзьку битву і Зборівський мир О. Левицький вважав кульмінацією Визвольної війни — перший, блискучий її період закінчився і розпочався другий — багатий на важкі випробування.

Квінтесенція розповіді О. Левицького про трагічну долю Богдана Хмельницького міститься у таких авторських міркуваннях: "Умови Зборівського договору, у зв'язку з поведінкою Хмельницького у битві під Збаражем, ясно показують, що у той час талановитий козацький вождь дуже ще невиразно розумів своє історичне покликання і, здається, зовсім не передбачав того кінцевого результату, до якого природною силою обставин привела його порушена ним справа. Пізніше, навчений гірким досвідом, зазнавши ряд невдач та важких розчарувань, Хмельницький багато чому навчився і на багато що став дивитися іншими очима; але у той момент він не був достатньо підготовлений до тієї великої ролі, яка несподівано випала на його долю, і тому не був здатним вести справу так, як вказували йому доля і бажання народу. Замість того щоб скористатися до кінця плодами щасливої перемоги і, взявши у полон короля, йти в глиб Польщі, зруйнувати в ній аристократичний порядок, такий ворожий інтересам руського населення, і тоді вже запропонувати полякам такі умови миру, які були б спрямовані на остаточне політичне визволення руських областей та забезпечували б у майбутньому можливість добрих сусідських відносин до них Речі Посполитої, — Хмельницький укладає з поляками договір, який, можливо, і задовольнив би дещо народні вимоги, якби був укладений років двадцять тому; але тепер, коли бурхливі події останніх років так різко змінили стан речей у суспільному житті Малоросії, коли в усьому краї не залишалось більше жодного поміщика, ксьондза і єврея, Зборівський договір рішуче не відповідав умовам свого часу і обставинам, які змінилися. Так само мало відповідав він політичним і соціальним вимогам народної маси, з якими Хмельницький і на цей раз розійшовся більше, ніж будь-коли"²³.

А далі О. Левицький з точки зору інтересів українського народу так само негативно (прямо або дещо завуальовано) оцінює Білоцерківський (1651 р.), Переяславський (1654 р.), Віленський (1656 р.) договори. Розчарування остаточними наслідками своєї дипломатичної діяльності спіткало й самого великого гетьмана. О. Левицький цитує його сумну за змістом промову, проголошену за два місяці до смерті, коментуючи її так само вкрай песимістично: "Стоячи однією ногою у могилі, підстаркуватий Хмельницький із журбою бачив, що десятирічні його труди та зусилля не привели розпочату ним справу до бажаного кінця, і майбутнє рідної землі поставало перед його очима у смутному вигляді"²⁴. Такий висновок був надто зрозумілим сучасникам автора, які дійсно бачили, що стан України під владою двох імперій аж ніяк не відповідав державницьким ідеалам учасників Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького: тодішні переможці тріумфували зовсім недовго.

Визвольна війна українського народу середини XVII ст. та особа її керівника так чи інакше привертала увагу О. Левицького протягом усього його науково-творчого життя. Ця тема знайшла відображення у ґрунтовних археографічних виданнях, підготовлених ученим. Передусім йдеться про славнозвісні наративні джерела, а саме: "Літопис Самовидця", автор якого розглядав події середини XVII ст. в Україні як "кару Божу за гріхи всіх"²⁵, а також про менші за обсягом історіографічні та джерелознавчі пам'ятки, а саме: "Хмельницький літопис", "Короткий літопис Малоросії", "Зібрання історичне Стефана Лукомського",

"Львівський літопис", "Літопис Йоахима Єрлича". Не цурався О. Левицький і малих форм, друкуючи час від часу на журнальних сторінках (здебільшого у "Киевской старине") тексти історичних документів, віднайдених у процесі своєї пошукової роботи, або переказуючи їх. Йдеться, зокрема, про такі публікації, як "Пасека Богдана Хмельницького", "Два документа из эпохи Богдана Хмельницького", "Историческая картина времени Богдана Хмельницького" тощо.

Доводилося вченому виступати і з історико-публіцистичними статтями. Зокрема, творчу спадщину О. Левицького можна вважати взірцем наукової полеміки на захист керівника Визвольної війни середини XVII ст. Стаття "Богдан Хмельницький и неблагодарная история" з'явилася у "Киевской старине" в рік відкриття у Києві пам'ятника Богдану Хмельницькому як відповідь на дві публікації з цієї нагоди, що побачили світ у петербурзьких журналах "Исторический вестник" і "Нива". О. Левицького глибоко обурило безпринципна позиція одного з тодішніх столичних журналістів, який вважав себе знавцем історії Росії і України, — П. М. Полевого. Цього "писаку" роздратував напис на монументі, в якому він угледів "нехтування знанням російської історії та приниження Великої Росії", яка, мовляв, "абсолютно нічим не зобов'язана Богдану Хмельницькому і тому не може споруджувати йому пам'ятників"²⁶. Адже "знаменитий гетьман малоросійський" був, на його думку, "хитрою та віроломною людиною, бо улюбленими засобами його взаємин як з польськими, так і з російськими державцями були інтрига, підступність, обман та віроломство... він піклувався винятково про свої особисті вигоди та всіма засобами оберігав окремішність Малоросії від Московської держави і в церковному, і в адміністративному, і у військовому відношенні"²⁷. Це обвинувачення О. Левицький, з урахуванням підцензурних умов, зумів прокоментувати з належною обережністю, але водночас і досить категорично, зазначивши, що Богдан Хмельницький, оберігаючи "окремішність Малоросії, діяв на основі переяславських статей, тільки-но затверджених царем... а майже все те, що з таким апломбом говорить п. Полевой про Хмельницького, насправді таке ж старе, як старий вже і подвиг Хмельницького. Минуло вже два століття з тих пір, як у польській історичній літературі, від Коховського до Сенкевича включно, на різні лади варіюється стара пісня про іезуїтські хитрощі і проництво, підступність, віроломство, природжену схильність до бунтів, заколотів та зради та інші подібні огидні риси характеру ватажка "дикого і розгнузданого хлопства"²⁸.

Затаврувавши всі ці інсинуації щодо Богдана Хмельницького, висунуті у статті П. Полевого "Богдан Хмельницький и благодарная Россия" ("Исторический вестник", № 9), О. Левицький, зрештою, підсумовує: "Нема потреби спростовувати обвинувачення п. Полевого, він сам спростував їх вдало і своєчасно", — і тут же посилається на статтю "Грозний батько казакский" ("Нива", № 35) того ж автора. На цей раз той вихваляє Богдана Хмельницького як "народного вождя, який зумів усіх переконати у необхідності схилитися під государеву високу руку", хоча і в цій статті автор знову не втримався, щоб не обмовити гетьмана, який нібито вивіз на Запорожжя затверджені польським королем старовинні грамоти донських (!?) козаків. Звідси остаточний присуд О. Левицького, яким він закінчує статтю проти "вихватки" невдахи на ниві історичної науки: "Та і як би "старовинні грамоти донських козаків" опинилися у тодішньому Чигирині? З такими історичними пізнаннями не можна братися за оцінку великих історичних подій і осіб"²⁹.

А щодо історії спорудження київського пам'ятника Богданові Хмельницькому, то О. Левицький виклав її у двох своїх статтях. Як член Комітету у спорудженні пам'ятника він мав усі підстави довести до відома широкої громадськості цю історію. Спочатку це був опублікований у

"Киевской старине" цілком офіційний історичний нарис. Автор розкрив ідеологічні засади спорудження пам'ятника "народному південноруському герою, визволителю Малоросії"³⁰ (вірним саме такому визначенню О. Левицький залишався в усіх своїх публікаціях). Він розуміє, що сама постать Богдана Хмельницького стала чимось на зразок розмінної монети у тодішній суспільно-політичній боротьбі, в якій були представлені й ревні прислужники Російської імперії, і прихильники відновлення Речі Посполитої від "можа до можа", і так звані українофіли всіх гатунків: від поміркованих до найрадикальніших. Відповідне ідеологічне навантаження мало і надруковане тиражем у 50 тис. примірників звернення Комітету до громадськості із закликом про пожертви на пам'ятник "тому, хто повернув російському народу київську святиню, хто врятував, може бути, православ'я на берегах Дніпра і поклав наріжний камінь нинішній державній будівлі всієї Росії"³¹.

З нарису О. Левицького дізнаємося про зміни, яких з різних причин зазнали проекти пам'ятника і постаменту в процесі втілення їх у життя, про організацію збирання коштів, пошук необхідних матеріалів і також про поважну науково-консультативну роль "відомого археолога та знавця старовинного південноросійського побуту проф. В. Б. Антоновича", який допоміг автору пам'ятника — скульптору М. Мікешину — "докладними вказівками щодо одягу і озброєння гетьмана"³². Зрештою, офіційність змісту цього нарису підкреслюють і його заключні рядки у вигляді просторої цитати з відомого патріотично-імперського вірша О. Пушкіна на взяття Варшави російськими військами під час польсько-го визвольного повстання 1830 р. Ці поетичні, але водночас дуже заідеологізовані рядки відсутні в опублікованій через чверть століття у часописі "Літературно-науковий вісник" великій за обсягом статті О. Левицького "Історія будови пам'ятника Б. Хмельницькому у Києві".

Тепер — 1913 року — в умовах ще більшого піднесення значною мірою легалізованого українського національного руху — О. Левицький (ще й тому, що на той час він єдиний залишився живим з усіх членів колишнього Комітету) вважав своїм обов'язком якомога детальніше і конкретніше розповісти про всі перипетії двадцятирічної історії спорудження в Києві пам'ятника Богдану Хмельницькому. Про це він заявив у передмові до свого обширного історичного нарису, де так мотивує своє рішення взятися за перо: "Не вважаючи на те, що справа ся виникла майже з офіційної ініціативи, увесь час велась під сприяючим урядовим захистом і взагалі вважалась за справу патріотичну (йдеється про імперсько-великодержавний патріотизм. — В. С.), вона часом наражалась на несподівані перешкоди, про які Комітетові незручно було й згадувати в своєму справозданню. Через те гадаємо, що під сей час, коли українці збираються ставити у Києві пам'ятник Шевченкові, історія будовання пам'ятника їх давньому національному героєві мусить уявляти з себе не тільки звичайний, а може ще й навчаючий інтерес"³³. Звідси в авторській розповіді з'явилися мемуарні епізоди і характеристики, так чи інакше пов'язані з історією українського національного руху другої половини XIX ст. О. Левицький, наприклад, наголосив на тому, що із самого початку діяльності Комітету по спорудженню пам'ятника Богдану Хмельницькому його заклики про пожертвування матеріальних коштів на цю справу "розворушували де-не-де й національні українські почуття... Деякі жертводавці, посилаючи гроші на пам'ятник, в листах дякували Комітету за працю для ушанування пам'яті славного українського гетьмана. В підписних листах, що розсилались по школах українських губерній, деякі школярі вписували свої п'ятки, висловлюючи своє задоволення, що жертвують на пам'ятник "батькові Богданові"³⁴. Ще більше, ніж у нарисі "Киевской старини", відзначалося дуже важливе значення наукових консультацій, які одержував М. Мікешин від професора В. Антоновича, виробляючи у скульптурному портреті Богда-

на Хмельницького "найменші деталі козацького озброєння, одяжі, кінської зброї і т. ін."³⁵ До того ж уже відкрито визнавалося, "що в самому Комітеті більша частина членів складалась з українофілів різної масті", зокрема, до таких належав і кафедральний протопоп Києво-Софійського собору о. П. Лебединцев, з ініціативи якого Бессарабська площа у Києві мала бути перейменована на площу Богдана Хмельницького, до нового плану міста вписано такі назви вулиць, як Тарасівська, Паньківська й Микільсько-Ботанічний провулок — на честь Т. Шевченка, П. Куліша та М. Костомарова³⁶.

Та чи не найбільш докладно у нарисі О. Левицького охарактеризовано зловісну постать голови Київської Археографічної комісії М. Юзефовича, який в історії українського національного руху уславив себе як донощик: у 1840-і рр. — у справі Кирило-Мефодіївського товариства (цього сюжету О. Левицький не торкається), у 1870-і рр. — у справі Київської громади та розробки так званого Емського акту (його негласно ще й називали "Юзефовичевим законом"), який заборонив українське друковане слово³⁷; у 1880-і рр. — у справі обрання в Києві місця для встановлення пам'ятника Богдану Хмельницькому (в цьому зв'язку О. Левицький наводить текст адресованого голові Синоду доносу Юзефовича, де той називає П. Лебединцева "істим хохлацьким Шельменком", "гідним представником українського сепаратизму", "фарисеєм", який, "можна бути певним, не заперечив би жодним словом, якби пам'ятник ставився люб'язним для українофілів зрадникам Виговському або Мазепі"³⁸. "...Але українофільством був помазаний колись і сам Юзефович", — багатозначно зауважує О. Левицький і розкриває деталі цього роду діяльності голови Київської археографічної комісії: "Міняючи кілька разів своє політичне лице", він в ліберальний період царювання Олександра II удавав із себе слов'янофіла-демократа, майже українофіла, приятелював з Хомяковим, Самариним, Аксаковим, а також з Кулішем, Білозерським, Галаганом, навіть Шевченком, публікував статті в "Основи" і палко полемізував з поляками з приводу їх "зазіхань щодо України, вступався за честь видатних діячів української історії"³⁹. Зважаючи на все це, О. Левицький визнав нецирими "теревені" Юзефовича, "нібито пам'ятник Хмельницькому був шпичкою в ніс "українофілам" і спростував його пишномовну заяву: "Мені краще, ніж будь-кому іншому, відома історія споруджуваного пам'ятника: я перший порушив питання про нього, як наочну відповідь, з одного боку, польським зазіханням, а з іншого — "українофільському сепаратизму, що тоді зароджувався", таким своїм коментарем: "В останніх словах допущений анахронізм: в ту пору, як Юзефович тільки ще агітував за те, щоб був поставлений пам'ятник Хмельницькому, він сам ще був українофілом, і через те в його тодішніх писаннях не було й гадки про те, либонь пам'ятник ставиться на докір українофілам"⁴⁰.

А на закінчення свого історичного нарису О. Левицький із сумом зауважує, що після спорудження київського пам'ятника Богдану Хмельницькому Юзефовича удостоїли найвищим цивільно-генеральським чином дійсного таємного радника, архітектор Ніколаєв (автор проекту постаменту) одержав орден, а скульптора М. Мікешина навіть забули запросити на ці урочистості. І хоча пам'ятник фактично залишився незакінченим, оскільки "постамент до його прироблено абияк... фахові знавці високо оцінюють кінну статую Хмельницького як справжній художній твір"⁴¹. Це заключні рядки публікації О. Левицького, яка набула історико-джерелознавчої цінності, оскільки належала перу члена (з 1874 до 1888 р.) Комітету по спорудженню пам'ятника найвидатнішому козацькому гетьману. Отже, О. І. Левицький вніс значний вклад у популяризацію історичних діянь Богдана Хмельницького.

¹ Сарбей В. Г., Москвич Л. Г. О. І. Левицький — президент Української академії наук: Білі плями в історії Академії наук 1918—1922 рр. // Укр. іст. журн. — 1989. — № 5. — С. 97—102.

² Машинпис цієї доповідної, як й інших, далі згадуваних у даній статті, зберігається в особистому архіві автора. — В. С.

³ Сарбей В. Г., Москвич Л. Г. Учений з роду Левицьких // Наука і суспільство. — 1990. — № 6. — С. 28.

⁴ Грушевський М. Орест Левицький // Україна. — 1924. — № 1—2. — С. 200.

⁵ Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 274, оп. 4, спр. 601, арк. 54.

⁶ Грушевський М. Орест Левицький // Україна. — 1924. — № 1—2. — С. 199—200.

⁷ Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України, ф. 3, спр. 53302 "Лист О. І. Левицького до В. О. Яценка у Веприк 24 січня 1896 р."

⁸ Старицька-Черняхівська Л. Новини нашої літератури: Орест Левицький. Волинські оповідання з життя XV та XVI вв. — К., 1914.—214 с. // Літ.-наук. вістник. — 1914. — Кн. 6. — С. 494—499.

⁹ Левицький О. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века. — К., 1875. — Вып. 1.

* М. Грушевський, який трохи пізніше вступив до Київського університету і так само став фахово вдосконалюватися під керівництвом В. Б. Антоновича, свідчив: "Орест Іванович став одним з найпильніших слухачів нового доцента, один з найперших в хронологічному порядку учнів, дуже зблизився з ним особисто, найближче підійшов до його наукових, архівних інтересів. Антонович не тільки кермував його науковими зайняттями в Університеті, але й зробив своїм близьким товаришем по археографічній комісії, де був тоді редактором видав, себто фактичним науковим керівником, а Орестові Івановичу зробив посаду секретаря-діловода" (Грушевський М. Орест Левицький // Україна. — 1924. — № 1—2. — С. 200).

¹⁰ Там же. — С. 1.

¹¹ Там же. — С. 35.

¹² Цит. за: Левицький О. По судах Гетьманщини: Нариси народного життя Гетьманщини 2-ої половини XVII віку. — Харків, 1930. — С. 13.

¹³ Левицький О. Опыт исследований о Летописи Самовидца // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, "Краткого описания Малороссии" и "Собрания исторического". — К., 1878.

^{14—15} Левицький О. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века. — С. 11.

¹⁶ Там же. — С. 29—30.

¹⁷ Там же. — С. 13.

¹⁸ Там же. — С. 14—15.

¹⁹ Там же. — С. 57.

²⁰ [Левицький О.] Богдан Хмельницький (1647—1657) // Укр. іст. журн. — 1990. — № 9. — С. 120, 123, 124, 125, 129.

²¹ Там же. — С. 123.

²² Там же. — С. 126.

²³ Там же. — С. 125.

²⁴ Там же. — С. 134.

²⁵ Багалій Д. Нарис української історіографії: Джерелознавство. — К., 1925. — Вип. 2. — С. 14.

²⁶ Луговою Ів. [Левицький О.] Богдан Хмельницький и неблагодарная история // Киевская старина. — 1888. — № 11. — С. 396.

²⁷ Там же. — С. 397—398.

²⁸ Там же. — С. 398.

²⁹ Там же. — С. 399—400.

³⁰ Памятник Богдану Хмельницкому: Исторический очерк его сооружения // Киевская старина. — 1888. — № 7. — С. 145, 147.

³¹ Там же. — С. 149, 147.

³² Там же. — С. 152.

³³ Левицький Ор. Історія будови пам'ятника Б. Хмельницкому у Києві // Літературно-науковий вісник. — 1913. — № 6. — С. 467.

³⁴ Там же. — С. 474.

³⁵ Там же. — С. 471.

³⁶ Там же. — С. 475—482.

³⁷ Там же. — С. 472.

³⁸ Там же. — С. 481.

³⁹ Там же. — С. 482, 478.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Там же. — С. 483.